

Yuridik til leksikasidagi lugʻaviy birliklar va ularda gipero-giponimik hodisasi

Oʻzbek tilshunosligida ham sistem leksikologiyani ilmiy oʻrganish, leksik-semantik guruhlar tarkibidagi lugʻaviy birliklarni, ularning oʻzaro mantiqiy munosabatini aniqlash masalasida tilshunos olimlarimiz, jumladan, Hamid Neʼmatov, Ravshanxoʻja Rasulov oʻzlarining maktablarini yaratgan deyishimiz mumkin. Ularning qayd etishicha, leksemalarning semantik aloqalari xilma-xildir: sinonimiya, antonimiya, giponimiya, partonimiya, gradunomiya, funktsionimiya, iyerarxonimiya va boshqalar.

Yuridik til leksikasi “huquq” arxisemasi (mush-tarak semasi) asosida shakllanadi. U muayyan se-mantik maydon – tizim sifatida o‘zbek tili lug‘at tarkibida ham sifat, ham miqdor jihatdan muhim o‘rinlardan birini egallaydi.

Yuridik til milliy adabiy tilimizning ajralmas tarkibiy qismi bo‘lib, iste’molda keng qo‘llanadi. Yuridik til bir necha turlarga bo‘linadi. Bular: qonun tili yoki davlat yuridik tili, ilmiy yuridik til, sud ti-li, huquqshunos-muallim tili, publitsist-yurist ti-li, prokuror tili, advokat tili va boshqalardir. Yuri-dik tilning mazkur barcha turlari umumiy asosga ega va bir xil toifaga mansub bo‘lsa ham baribir bir-biridan mazmunan farq qiladi. Shunga ko‘ra yuridik til tarkibiy qismlaridan biri sanalgan ssud tili leksikasi haqida munosabat bildiramiz. Yuridik til leksikasi tarkibidagi lug‘aviy birliklarni quyidagi mavzuiy guruhlariga ajratdik. Maqsad mazkur lek-sika haqida dastlabki umumiy tushuncha berish.

1. “Shaxs” tushunchasini ifodalovchi birliklar

Shaxsni anglatuvchi leksemalar mikromaydo-ni “shaxs” mushtarak semasi asosida shakllana-di. Ushbu leksik-semantik guruh tarkiban shaxs ifodasiga ega leksemalardan – sud jarayonini olib boruvchi, sud jarayoniga tayyorlovchi, jazoga tortilgan – sudlanuvchi shaxslar hamda sud ja-rayonida o‘z xohishiga ko‘ra qatnashuvchilardan tashkil topadi. Demak, sud jarayonida ishtirok etuvchi shaxslarni quyidagi ichki guruhlariga ajratish mumkin.

Sudlov jarayonida ish yurituvchi shaxslar: sud‘ya, sud raisi, advokat, prokuror, rais o‘rinbosa-ri, bosh prokuror, sud ijrochisi, xalq maslahatchisi, sud kotibi, vakil, kriminalist, ekspert, surishtiruv-chi, tergovchi, notarius, konvoy, tarjimon.

Jazolanuvchi, qonunga xilof ish qilgan shaxslar: ayblanuvchi, sudlanuvchi, gumon qili-nuvchi (gumondor), jinoyatchi, javobgar.

Sud jarayonida ishtirok etuvchi boshqa shaxslar: jabrlanuvchi, da‘vogar, fuqaroviy da‘vo-gar, guvoh, kafillik beruvchi, jamoatchi-oqlovchi, jamoatchi-qoralovchi, merosxo‘r, voris.

Ushbu paradigmatic tizim – ularning birliklari o‘ziga xos paradigmatic qator hosil qilib, yuqorida ta’kidlaganimizdek, “sud nutqida shaxs anglatuv-chi leksemalar” mazmuniy guruhiga birlashadi va “sud tizimi” mikromaydoni yoki “huquq mikro-maydoni”ni hosil qiladi.

2. “Sud organi” tushunchasini ifodalovchi birliklar

“Sud organlari” semasiga (arxisemasiga) ko‘ra ichki semantik maydonni – semantik guruhni tashkil qiluvchi birliklar bevosita sud bilan bog‘liq tashkilot va muassasalarni anglatadi. Ular quyidagilar: sud (oliy sud, xalq sudi, xo‘jalik sudi, fuqa-rolik sudi, harbiy sud...), sud hokimiyati, sud arxivi, sudning ikkinchi instansiyasi, sayyor sud majlisi, sud rayosati, kengash, sudlov hay‘ati, sud tarkibi, kassatsiya hay‘ati, advokatura, prokuratura, yuri-dik maslahatxona, ichki ishlar bo‘limi, jinoyat qidi-ruv bo‘limi, tribunal.

3. “Jinoyat turi” tushunchasini ifodalovchi birliklar

Sud nutqi leksikasida jinoyat turlarini ifoda etuvchi birliklar eng katta guruhni tashkil qiladi. Ushbu semantik maydon “jinoyat” semasiga ko‘ra yuzaga keladi. Jinoyat ifodalovchi birliklar ma’no jihatidan turlicha bo‘lib, o‘z ichida o‘ndan ortiq leksik-semantik guruhlariga bo‘linadi.

Bular quyidagilar:

- **mansabdorlik jinoyati:** poraxo‘rlik, dav-lat mulkini talon-taroj qilish, mansabini sui-iste‘mol qilish, ta‘magirlik, qo‘l ostidagilarga bosim, tayziq o‘tkazish va b.;
- **harbiy jinoyat:** dezertirlik, harbiy xiz-mat chaqiruvidan bo‘yin tovlash, xizmat joyi-dan qochish, xizmat joyida bezorilik qilish, davlat sirini oshkor qilish;
- **davlatga qarshi jinoyat:** davlat to‘ntari-shi harakatlari, davlatni to‘ntarishga yo‘nal-tirilgan harakatlar, davlatga qarshi varaqa-lar tarqatish, davlat mulkini o‘g‘rilash, diniy fanatizm, ekstrimizm, josuslik, ayg‘oqchilik, terrorchilik harakati, qalbaki pul yasash va b.;
- **o‘zganing mulkiga tajovuz qilish:** o‘g‘ri-lik, bosqinchilik, talonchilik, yo‘lto‘sarlik, ta‘magirlik, firibgarlik, qalloblik, tovlamachi-lik, birovning mulkini noqonuniy o‘zlashtirib olish, reketerlik, shantaj qilish, xakerlik va b.;
- **inson hayoti va ruhiyatiga tajovuz qilish:** zo‘rlik, po‘pisa qilish, tuhmat qilish, qo‘rqitish, haqorat qilish, kamsitish, xo‘rlash, sha’nini yerga urish, badanga shikast yetkazish,

urish (do'pposlash), xunrezlik, suiqasd qilish, odam o'ldirish, qotillik, killerlik, odamxo'rlik (manyak) va b.;

- **jinsiy jinoyat:** nomusga tegish, fohishalik, qo'shmachilik, besoqolbozlik, ayollar savdosi, pornografik filmlar savdosi, jinsiy ta'magirlik, ko'p xotinlilik va b.;

- **iqtisodiy ishidagi jinoyat:** qo'shib yozish, soxta tadbirkorlik, soxta hujjat tuzib xo'jalik mulkini talon-taroj qilish, qarzni vaqtida to'lamaslik, soliqni vaqtida to'lamaslik, noqonuniy yo'l bilan ssuda, kredit olish, yerni noto'g'ri o'lchash, iqtisodiyot sohasidagi jinoyatlar va b.;

- **kontrabandalik jinoyati:** noqonuniy mol savdosi, narkobiznes;

- **ekologik jinoyat:** brakonyerlik, atrof-muhitni ifloslantirish va b.;

- **tartibbuzarlik harakati:** bezorilik, jamoat tartibini buzish, jamoat joyida axloqsizlik qilish;

- **mualliflik huquqining buzilishi:** nolegal faoliyat, litsenziyasiz faoliyat, plagiat va b.;

- **sud-tergov jarayoni bilan bog'liq jinoyatlar:** aybni majburan bo'yniga oldirmoq, tergov va sudni chalg'itish, soxta guvohlik berish, o'zini ruhiy kasallikka solish, chaqiruv qog'ozini olib, sud majlisiga kelmaslik, sud hukmini ijro etishdan bosh tortish va b.;

4. "Jinoiy ish"ni ko'rish tushunchasini ifodalovchi birliklar

Ushbu birliklar sudlov jarayonini olib boruvchi shaxslar tomonidan jinoiy ishlarni aniqlash, tekshirish – uni ochish maqsadidagi faol harakatlarni – tergash jarayonini anglatadi. Bular quyidagilar: so'roq, guvohlantirish, surishtiruv, tergov, dastlabki tergov, qo'shimcha tergov, tafsish, tintuv, restitutsiya (dastlabki huquqiy holatni tiklash), prezumpsiya (faktlarning asli topilguncha shu faktni to'g'ri deb topish), ko'rsatma berish, eksqumatsiya (murdani qazib olib, ekspertizadan o'tkazib, yana ko'mish), qidirish (izlash, axtarish).

5. "Sud hukmi" tushunchasini ifodalovchi birliklar

Bunday leksik-semantik guruh "sud hukmi" semasiga ko'ra yuzaga keladi. Ushbu birliklar sud jarayoni natijasida chiqarilgan hukmni, hukmning qandayligini ifodalaydi.

Bular quyidagilar:

- 1) ayblov hukmi, qamash, ozodlikdan mahrum qilish, intizomiy qismga jo'natish, mol-mulkini musodara qilish, jarima solish, axloq tuzatish, qo'shimcha jazo choralari, favqulodda jazo chorasi;

- 2) oqlov hukmi, jinoiy ishni harakatdan to'xtatish, ozod qilish, shartli ozod qilish, jazoni yengilrog'i bilan almashtirish, afv etish, amnistiya, da'voni qanoatlantirmoq, pul mablag'larini qaytarish, jazodan ozod qilish, oqlash, reabilitatsiya qilish, jarima solish, kompensatsiya to'lash, moddiy, ma'naviy zararni qoplash;

6. "Jazo joyi" tushunchasini ifodalovchi birliklar

Ushbu leksik-semantik guruh "jazo joyi" semasiga ko'ra tashkil topadi. Mazkur guruhga oid birliklar sud jarayoni natijasida chiqarilgan hukmga ko'ra sudlanuvchining qayerda bo'lishini anglatadi. Bular quyidagilar: qamoq, qamoqxona, turma, kamera, koloniya, zona, lager, tergov izolatori, qattiq tartibli koloniya, gauptvaxta, surgun va boshqalar.

7. "Sud ekspertizasi" tushunchasini ifodalovchi birliklar

Bunday leksik-semantik guruhlar "sud ekspertizasi" semasiga ko'ra yuzaga keladi. Ushbu birliklar sud jarayonida muayyan mutaxassislar qo'ygan tashxisni bildiradi. Bular quyidagilar: sud-tibbiy ekspertizasi, sud-buxgalteriya, sud-kimyo, sud-elektroakustik, xatshunoslik (kriminalistika), avtotexnika, ballistik (o'q va snaryadlar harakatini aniqlash bo'yicha), daktiloskopik, dastlabki tergov davridagi, ishni sudda ko'rish davridagi, takroriy, jinoiy vaziyat (jinoyat sodir etilishidagi vaziyat, ishlatilgan qurol va boshqalarni o'rganish), trasologiya, mehnat layoqatini aniqlash ekspertizasi.

8. “Yuridik hujjat” tushunchasini ifodalovchi birliklar

“Yuridik hujjat” semasiga (arxisemasiga) ko‘ra muayyan semantik maydonni hosil qiluvchi birliklar bevosita sud bilan bog‘liq hujjatlarni – rasmiy ish qog‘ozlarini anglatadi.

Ular quyidagilar:

konstitutsiya,
qonun,
kodeks,
modda,
jinoiat kodeksi,
jinoiat protsessual kodeksi,
ma'muriy huquqbuzarlik kodeksi,
prokurorning xususiy protesti,
nizom,
ariza,
da'vo arizasi,
tilxat,
qaror,
bayonnoma,
hal qiluv qarori,
ajrim,
amnistiya,
aybnoma,
kassatsion shikoyat (sud hukmidan norozilik),
fabula (jinoiat ishida aybdorga
qo'yiladigan aybning izchil bayoni),
dispozitsiya (qonunning bosh qismi),
guvohnoma,
ishonchnoma,
protokol,
iltimosnoma,
ma'lumotnoma,
yo'riqnoma,
vasiyatnoma,
shartnoma,
bayonot,
xabarnoma,
hukmnoma.

Yuridik til leksikasidagi “yuridik hujjatlar” tushunchasini anglatuvchi leksemalar o‘zaro bir nechta gipero-giponimik aloqalarni hosil qiladi. Manbalarda “Giperonim jins belgisini bildirgan predmetning nomini ifodalovchi ko‘pgina ma'nolarni semantik jihatdan umumlashtiruvchi mikrotizimning markaziy so‘zi, dominantasi sifatida namoyon bo‘luvchi lug‘aviy birlik sifatida; giponim esa, ma'lum jins turlarining nomlarini ifodalovchi ko‘pgina ma'nolarni semantik jihatdan giperonimga nisbatan boy bo‘lgan lug‘aviy birlik” sifatida sharhlanadi.

Shunday ekan, qiyoslaymiz, **qaror (giperonim)** – jinoiat ishi qo‘zg‘atishni rad qilish to‘g‘risida qaror – jinoiat ishini ish yurituvchiga olish haqida qaror – dastlabki tergovni tergovchilar guruhiga topshirish to‘g‘risida qaror – dastlabki tergovning tergovchilar guruhini ko‘paytirish to‘g‘risida qaror – tergov guruhi tarkibini o‘zgartirish to‘g‘risida qaror – jinoiat ishining tergovga tegishliligi bo‘yicha yuborish to‘g‘risida qaror – tintuv o‘tkazish haqida qaror – shaxsiy tintuv o‘tkazish haqida qaror – ayblovni o‘zgartirish to‘g‘risida qaror – jabrlanuvchini majburiy keltirish to‘g‘risida qaror – O‘zbekiston Respublikasi nomidan hal qiluv qarori – qamoqqa olish to‘g‘risida qaror – sud-tibbiy ekspertizasi tayinlash haqida qaror va hakazolar (giponimlar).

Yana qiyoslaymiz, **bayonnoma (giperonim)** – og‘zaki arizani qabul qilish bayonnomasi – guvohni so‘roq qilish haqida bayonnoma – jabrlanuvchini so‘roq qilish haqida bayonnoma – yuzlashtirish bayonnomasi – shaxsni tanib olish uchun ko‘rsatish haqida bayonnoma – olib qo‘yish haqida bayonnoma – tintuv haqida bayonnoma – ayblanuvchini so‘roq qilish bayonnomasi (giponimlar).

Demak, murakkab semantik birlik bo‘lgan qaror, bayonnoma giperonimlari umumiylik, jins sifatida muayyan giponimlar – xususiylilik, turlar –

semantik jihatdan turlicha bo'lgan birliklar orqali voqeyelanadi, sud amaliyotida xizmat qiladi.

Muayyan semantik maydonga birlashuvchi leksemalar umumiy va xususiy belgilariga ko'ra o'zaro birlashadi yoki ajralib turadi. Masalan, quyida berilgan so'zlar mazmuni, maqsadi va

qo'llanishiga ko'ra o'zaro birlashsa, joriylanishiga ko'ra ularning har biri alohidadir. "Ayni mana shu jihat so'zlarning tildagi daxlsizligini, xususiyligini ta'minlaydi va ularni muayyan paradigmalariga birlashtirish imkonini beradi". Masalan:

So'zlar	Mazmuni	Maqsadi	Qo'llanishi	Joriylanishi
Sud-tibbiy ekspertizasi	tekshirish	jinoiy ishni ochish	sud	tibbiy muassasa
Sud-buxgalteriya ekspertizasi	tekshirish	jinoiy ishni ochish	sud	buxgalteriya bo'limi
Sud-kimyo ekspertizasi	tekshirish	jinoiy ishni ochish	sud	kimyo laboratoriyasi
Sud-elektroakustik ekspertizasi	tekshirish	jinoiy ishni ochish	sud	elektro-akustika laboratoriyasi
Xatshunoslik ekspertizasi, kriminalistika	tekshirish	jinoiy ishni ochish	sud	kriminalistika bo'limi

Giponimni giperonimlardan farqlovchi sema – bu ayni bir jinsga mansub jinoyatlarning amalga oshirilishiga ko'ra nomlovchi ma'nolaridir.

Qiyoslaymiz: qotillik – odam o'ldirish; killerlik – yollanma qotil vositasida amalga oshirilgan qotillik; pichoqlash – sanchib kiruvchi o'tkir tig'li ashyo vositasida amalga oshirilgan qotillik; zaharlash – zararli, zaharlovchi moddalar vositasida amalga oshirilgan qotillik; bo'g'ilish – zaharli gaz to'ldirilgan joyda saqlash orqali amalga oshirilgan qotillik; otish – o'qotar qurolida amalga oshirilgan qotillik; bo'g'ish – bo'yin a'zosini siqish orqali amalga oshirilgan qotillik; dimiqtirish – suv havzasi va shunga o'xshash joyda amalga oshirilgan qotillik; urish – qo'l yoki qattiq jism vositasida amalga oshirilgan qotillik.

Quyidagilarni iyerarxionimik munosabat sifatida kuzatish mumkin: jinoyat (mikromaydon) – qotillik (giperonim) – killerlik – pichoqlash – zaharlash – otish – bo'g'ish – dimiqtirish – urish (giponim).

"Funksionimiya atamasi ostida denotatlarning o'zaro bir xil yoki yaqin vazifa bajarishi asosida hosil bo'lgan so'zlar qatori tushiniladi. Ma'lumki, denotatlarning faoliyatidagi bir xillik

yoki o'zaro o'xshashlik ularning nomlarini ifodalovchi so'zlar orasida leksik-semantik aloqadorlikka asos bo'ladi.

Yuridik til leksikasida uchraydigan funkcionimik qator sifatida quyidagi so'zlar tizimini ko'rsatish mumkin: a) qamoq//qamoqxona, kamera, turma, koloniya, zona; b) oliy sud, xalq sudi, xo'jalik sudi va b.

Xullas, yuridik til leksikasi sifat (ma'no) jihatdan ancha murakkab, miqdor jihatdan esa "cheksiz" bo'lib, o'zbek tili lug'at tarkibida eng katta qatlamlardan birini hosil qiladi. Ushbu leksika xalq hayotining deyarli barcha yo'nalishlari, sohalari, jarayonlarini qamrab olishi, shuningdek, o'zbek tilshunosligida shu kungacha monografik planda mutlaqo o'rganilmagani bilan ajralib turadi.

Ravshan IKRAMOV,

Toshkent viloyati Chirchiq davlat pedagogika instituti Gumanitar fanlar fakulteti dekani, yuridik fanlar nomzodi, dotsent.

Qodirjon MO'YDINOV,

O'zbek tilshunosligi kafedrasida dotsenti v.b.